

Cieślak, Tadeusz

"Das evangelische Kirchen- und Schulwesen in Ostpreussen während der Regierung Friedrich des Grossen", Hartwig Notbohm, Heidelberg 1959 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 810-813

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HARTWIG NOTBOHM, *Das evangelische Kirchen- und Schulwesen in Ostpreussen während der Regierung Friedrich des Grossen*. Heidelberg (1959), s. 220.

Seria „Studiów z historii Prus” (*Studien zur Geschichte Preussens*), wydana przez profesora Walthera Hubatscha z Bonn, zyskała w pracy Notbohma cenną pozycję. Główne zainteresowania autora poświęcone są rządowi Fryderyka II, ale przeprowadzone są dokładne porównania z rządami jego poprzednika Fryderyka Wilhelma I. Wbrew wielu historykom przynajmniej Notbohm wyraża w dziedzinie organizacji szkolnictwa i kościoła ewangelicko-luterańskiego Fryderykowi Wilhelmowi I i prostuje błędne, pochwalne oceny działalności Fryderyka II. Rewizja ocen Fryderyka II, to jedno z ciekawszych osiągnięć omawianej pracy, zwłaszcza że przeprowadzone w oparciu o bogaty materiał porównawczy. Notbohm nagromadził w swojej pracy imponującą ilość informacji o szkolnictwie i wyznaniu ewangelicko-luterańskim, które dają szczegółowy obraz warunków ówczesnej pracy w tych dziedzinach życia. Z tego ogromnego zbioru informacji wyciąga Notbohm wnioski odmienne o Fryderyku II. Przywraca autorstwo zasadniczych zarządzeń Fryderykowi Wilhelmowi I, prostując błędne sugestie swoich poprzedników. Jego zdaniem, Fryderyk II jedynie powtórzył zarządzenia ojca i niczego nie ulepszył, a wiele rzeczy popsuł.

W odniesieniu do sformułowania tematu można zgłosić pewne zastrzeżenie. Wydaje się, że zupełne wyłączenie innych wyznań i ograniczenie się do wyznania ewangelicko-luterańskiego spowodowało niesłusznie pominięcie ważnych działów życia społecznego. Porównanie położenia wyznania ewangelicko-luterańskiego z sytuacją wyznania katolickiego na tym terenie wydawało się konieczne. Zapewne argumentem usprawiedliwiającym zawężenie i koncentrację tematyczną, była potrzeba ogromnego wkładu badawczego. Niemniej warto by pomyśleć o takim uzupełnieniu.

Drugie zastrzeżenie dotyczy bardzo szkicowego potraktowania spraw ogólnopruskich. Wspomniane są istotne zmiany sytuacji państwa pruskiego w postaci wojen i ich skutków. Autor pokazuje proces spychania prowincji wschodniopruskiej na margines życia państwowego. Można by nawet wysnuć wniosek wprost o dyskryminacji prowincji ze strony Fryderyka II, czym zresztą zajmowali się również inni autorzy (O. v. Baren). Należy podkreślić, że Notbohm nie pomija powyższych kwestii, ale ich szkicowość jest stanowczo niezadowolająca i traci na tym wartość sądów uogólniających. Byłyby one bardziej przekonywające, gdyby czytelnikowi dana była możliwość porównania z sytuacją ogólnopaństwową lub polityką wewnętrzną w stosunku do innych prowincji. Wreszcie sprawa ram czasowych monografii nie jest omówiona w sposób dostatecznie zrozumiały. Autor poskąpił czytelnikowi uzasadnienia wyboru czasu panowania Fryderyka II, a przecież z jego wywodów wynika wyraźnie, że nie wniosło ono nowych elementów ani do spraw kościelnych, ani też szkolnych. Co najwyżej kontynuował politykę poprzednika, lecz to dla wyodrębnienia argument niewystarczający. Blisko półwiekowe panowanie Fryderyka II zasługuje na podział na podokresy, co autor uczynił w dwu pierwszych rozdziałach. Natomiast w pozostałych pięciu rozdziałach pominął dalsze podziały czasowe. Być może, takie sprawy jak utrzymanie budynków kościelnych i szkolnych, studia teologiczne, studia nauczycielskie, ustrój samej szkoły, nie wymagają dodatkowych podziałów chronologicznych, ale czytelnik oczekiwał od autora rozważenia tego zagadnienia i przedstawienia argumentów, które wpłynęły na jego decyzję.

Relacjonując we wstępie o wykorzystanej podstawie archiwalnej oraz o poprzednikach badaczach, autor informuje o uwzględnieniu wyłącznie

szkolnictwa wiejskiego. To chyba również niezupełnie uzasadnione. Bo przecież dowiadujemy się bardzo dużo o szkolnictwie uniwersyteckim i to nie tylko jako o wychowawcy kadr pastorskich. Powstaje więc dziwny obraz relacji o najwyższym i najniższym stopniu szkolnictwa z wyłączeniem części środkowej.

Nicią przewodnią wszystkich rozważań autora jest antagonizm między dwoma kierunkami w obrębie wyznania ewangelicko-luterańskiego, a mianowicie ortodoksami i pietystami. Materiał wschodniopruski jest kapitalną ilustracją tego antagonizmu. W tym zakresie Notbohm przeprowadza krytykę dotychczasowych ujęć. Odrzuca więc tezę o jakiejś nowej koncepcji w tym zakresie Fryderyka II i udowadnia, że pod tym względem nie angażował się w żadne zmiany i rola twórcza przypada, jak już wspomniano, jego poprzednikowi. Rozważania Notbohma dały pasjonujący obraz starć religijnych, w których jednym z głównych elementów była jednak protekcja królewska. Ona rozstrzygała wiele spraw, decydując o obsadzie Uniwersytetu Królewskiego i tym samym o składzie komisji egzaminacyjnej dla pastorów w prowincji wschodniopruskiej. Wprawdzie pietyści górowali umiejętnością propagowania swoich zasad i ideowością swoich działaczy czy propagatorów, ale jeszcze bardziej pomagała im protekcja królewska oraz polityka protekcyjna profesorów-pietystów, którzy tylko swoim zwolennikom otwierali drogę do posad. Walka pietystów z ortodoksami na pewno stanowi nurt niesłychanie interesujący, ale już w tej pracy występują reprezentanci innych wyznań, którzy zajmują się omawianym problemem, że wspomnę o odważnych sformułowaniach socyniana Jana Zygmunta Wachhausena (str. 133 i nast.). Warto by opracować ich udział szerzej.

W zmaganiach pietystów z ortodoksami bardzo często występował problem polski. Ostatecznie południowe powiaty kamery królewieckiej i gabińskiej nazywane były polskimi powiatami. Pod kątem pozyskania ludności polskiej przeprowadzano ważne zmiany, np. w organizacji szkolenia nauczycieli, jak szeroko omawiana przez Notbohma sprawa powołania polskiego seminarium przy uniwersytecie w 1728 roku, oraz zachęta do nauki języka polskiego przez stypendia i tanie obiady. Przy tej okazji warto przypomnieć rzecz niedostatecznie uwzględnianą w pracach historyków polskich, poświęconych regionowi wschodniopruskiemu, mianowicie o istnieniu na tym terenie również problemu litewskiego. W celu uzyskania wpływów wśród ludności litewskiej utworzono seminarium dla umożliwienia nauki języka litewskiego przyszłym pastorom. Istniało ono nie tylko przy Uniwersytecie Królewskim, ale również i przy uniwersytecie w Halle. Państwo pruskie było zainteresowane związaniem obydwu grup narodowościowych i, mając duży wpływ na sprawy wyznaniowe, wykorzystywało je dla polityki narodowościowej, boć przecież szkolono głównie młodzież niemiecką w tych seminariach. Sprawa polskich powiatów występuje bardzo często w pracy Notbohma. Powiaty te narzucają konieczność odrębnych omówień takich zagadnień jak zarobki pastorów, nauczycieli czy warunki ich pracy. To były powiaty najuboższe i z tego względu najtrudniejsze i najmniej pożądane przez kandydatów na pastorów czy nauczycieli.

Interesujące są podane w przypisach życiorysy ówczesnych profesorów, z których poważna część pochodziła z ludności miejscowej. Byli to ludzie urodzeni w Mikołajkach czy w Królewcu i są jakby legitymacją prowincji.

Właściciele majątków — junkrzy — zobowiązani byli do współdziałania w utrzymywaniu kościołów i szkół. Notbohm nagromadził dużo interesującego

materiału o wysokości ich świadczeń na rzecz kościołów, szkół i nauczycieli, ale równocześnie stwierdził istnienie bardzo poważnych zaniedbań z ich strony. Jego zdaniem, byli oni przeciwnikami postępu w organizacji parafii i szkoły. Głównymi motywami ich niechęci były ponoszone wydatki oraz absencja dzieci w pracy na skutek uczęszczania do szkoły (str. 24). Opór ze strony junkierstwa miał bardzo poważne znaczenie. Wynikał on z ich pozycji społeczno-politycznej, z faktu że pełnili wszystkie wyższe funkcje administracji. Notbohm podaje ciekawą ilustrację postawy junkrów w postaci opisu walki różnych komisji z próbami uporządkowania organizacyjnego szkolnictwa (str. 38 i nast.). Latami całymi komisje wstrzymywały projekty naprawy, wysuwały wobec nich najrozmaitsze zarzuty. Junkierstwu — zdaniem urzędnika — zależało na niskim poziomie szkolnictwa. W związku z tym liczyło ono na likwidację systemu szkolnego ogólnego (str. 41).

W omawianym przez Notbohma okresie były Prusy Wschodnie przez kilka lat zajęte przez wojska carskie i autor stara się obiektywnie przedstawić powstałą okupacyjną sytuację. Godna uwagi jest informacja Notbohma o postawie społeczeństwa junkierskiego wobec ówczesnych potrzeb, które w poważnej części w dalszym ciągu unikało wypełniania obowiązków względem szkoły i kościoła.

Wspomniano już o omawianiu szkolnictwa wyższego w pracy Notbohma. Autora interesują przede wszystkim związki Uniwersytetu Królewieckiego z obsadą stanowisk pastorów. Uniwersytet decydował o obsadzie stanowisk pastorskich poprzez swoją komisję egzaminacyjną. W tym zakresie praca Notbohma przynosi bardzo interesujący opis wykorzystywania składu osobowego komisji przez zwalczające się kierunki religijne pietystów i ortodoksów dla uniemożliwienia dopływu przeciwników do kadr duchowieństwa. Wykorzystując poparcie króla, pietysi zmonopolizowali posady pastorskie w swoim ręku. Protekcyjność w doskonałym wydaniu! Notbohm broni pietystów i przyznaje im większą ideowość, zrozumienie konieczności opanowania języka ludności miejscowej, głębsze uczucia religijne, lecz to nie zmienia faktu szerokiego stosowania systemu protekcyjnego. Należy się Notbohmowi gorąca pochwała za szerokie omówienie spraw uniwersyteckich. Dowiadujemy się szczegółów o drogach do kariery uniwersyteckiej, o decydującym znaczeniu protekcji królewskiej w awansach profesorskich. Poruszona została sprawa zakazów studiowania za granicą oraz poza prowincją. Przyczyną były nie tylko sprawy pieniężne czy dążenie państwa pruskiego do zachowania w swoim ręku wychowania, ale również i walki w obrębie społeczeństwa pruskiego. Omawiana praca podaje przyczyny zakazu korzystania z niektórych uniwersytetów pruskich, wynikające z tarć religijnych. Notbohm nie poprzestaje na rejestrze zakazu, lecz zajmuje się również jego realizacją, informując o liczbie studentów nie stosujących się do takich postanowień. Mechanizm Uniwersytetu Królewieckiego odsłania Notbohm zarówno od strony organizacji zespołu profesorskiego, jak i samych studentów. W obydwu aspektach uwzględniła elementy obowiązków i uprawnień, informuje szczegółowo o stypendiach i wynikających stąd zobowiązaniach na przyszłość. W głównej mierze uwzględniony został materiał archiwalny władz administracyjnych pruskich. Wobec dużego wpływu czynników i spraw kościelnych należałoby jeszcze postulować szersze uwzględnienie materiałów archiwalnych wyznaniowych i, być może, wówczas uzyskalibyśmy bardziej złożony obraz ortodoksów, którzy w pracy Notbohma przegrywają szybko i zdecydowanie.

Właściwie przy sprawach kształcenia należałoby wspominać jedynie o pastorach. Sprawa nauczycieli była regulowana na znacznie niższym

słowniu. Przedstawiony przez Notbohma eksperyment w seminarium nauczycielskim zakończył się żalonym fiaskiem, a wynagrodzenie nauczycieli było zbyt niskie, by zachęcić do jakiegosć dokładniejszego przygotowania zawodowego. Najczęściej łączono zawód nauczyciela z wykonywaniem jakiegosć rzemiosła wiejskiego, co było zajęciem znacznie intratniejszym. Przytaczane przez Notbohma informacje o sytuacji materialnej nauczycieli mają wstrząsającą wymowę i są jeszcze jedną ilustracją trudnej drogi rozwojowej zawodu nauczycielskiego. W dalszym ciągu ogromnie różniła się sytuacja materialna nauczyciela od sytuacji duchownego. W dodatku Fryderyk II obniżył pozycję nauczyciela i powierzył wychowanie osobom zupełnie nie przygotowanym. Mianowicie Fryderyk II próbował narzucić powierzanie funkcji nauczycielskich wysłużonym podoficerom, inwalidom wojennym. Długotrwałe i liczne wojny stworzyły bardzo poważny problem zaopatrzenia wysłużonych żołnierzy, a szczególnie inwalidów. Wobec trudności finansowych sięgnął Fryderyk II do środka zastępczego i polecił angażowanie ich do pracy nauczycielskiej, by uniknąć konieczności świadczeń ze strony państwa. Notbohm udowadnia na przykładzie Prus Wschodnich, że powyższe postępowanie Fryderyka II oznaczało obniżenie poziomu kadry nauczycielskiej i przynosiło szereg wypadków obsady wręcz humorystycznej. Przeciwno zarządzeniu królewskiemu występowały władze prowincjonalne i w praktyce utrudniły szersze jego zastosowanie. W każdym razie Notbohm i w tym zakresie nie ukrywa ujemnej oceny rządów Fryderyka II.

Wyżej przytoczone uwagi o pracy Notbohma są przede wszystkim dowodem, że mamy do czynienia z pracą interesującą, opartą o bogatą podstawę archiwalną i zmuszającą do rewizji wielu sądów. Warto zapoznać się z pracą, która drogą bogactwa materiałów wnosi nowe spostrzeżenia i zmusza do korektury dawnych sądów.

Tadeusz Cieślak

ANTONI REISS, *Z Napoleonem na Warmii i Mazurach*, Zeszyty Naukowe, Seria Historyczna, nr 7 (26), Warszawa 1962, s. 158—173. Wyd. Wojskowa Akademia Polityczna im. F. Dzierżyńskiego.

Kampania napoleońska w Prusach Wschodnich w historiografii polskiej nie doczekała się wyczerpującego omówienia. Poza popularnym przedstawieniem niektórych spraw związanych z rokiem 1807 na Warmii i Mazurach¹⁾, dopiero w r. 1962 ukazały się dwie prace naukowe poświęcone tej problematyce. Jedna — to znany czytelnikom „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” artykuł M. Pawlaka o dywizji gen. H. Dąbrowskiego²⁾ oraz druga — to omawiana rozprawka A. Reissa o Korpusie Obserwacyjnym gen. J. Zajączka

¹⁾ Warmia i Mazury, 1962, nr 7—8, Listy do Józefiny [wysyłane z Ostródy]; Janusz Jasiński, *Z Napoleonem na Warmii i Mazurach*; Andrzej Wakar, *Szlakiem Napoleona*; Krystyna Koziełło-Poklewska, *Sztuka w służbie napoleońskiej legendy*.

²⁾ Marian Pawlak, *Działania bojowe dywizji poznańskiej na Warmii i Mazurach w 1807 roku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1962, nr 3, s. 569—580.